"OT" LEKSIK MORFOLOGIK GRUPPALARI ASOSIDA SHAKLLANGAN O'ZBEK XALQ PAREMALARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Qurbanova Go'zal O'ktamovna
Osiyo xalqaro universiteti 1-kurs 101-UZB magistranti
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20337059

Annotatsiya: Mazkur maqolada “ot” leksik-morfologik guruhlari asosida shakllangan o‘zbek xalq paremalarining pragmatik xususiyatlari lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida maqol, matal va hikmatli iboralarda qo‘llangan ot birliklarining semantik hamda kommunikativ vazifalari o‘rganildi. Shuningdek, ot turkumiga mansub birliklarning xalq tafakkuri, milliy-madaniy qarashlar va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashdagi o‘rni yoritildi. Paremalarda ot birliklari orqali baholash, nasihat, ogohlantirish, ishontirish va tarbiyaviy mazmunning ifodalanishi pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ot leksik birliklari paremalarning asosiy semantik yadrosini tashkil etib, ularning emotsional-ekspressiv va pragmatik ta’sirchanligini kuchaytiradi. Maqolada paremalarning kommunikativ vazifalari va nutq jarayonidagi funksional xususiyatlari ham ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: parema, pragmatika, ot turkumi, leksik-morfologik guruh, maqol, matal, semantika, lingvopragmatika, kommunikativ vazifa, xalq og‘zaki ijodi, lingvokulturologiya, ekspressivlik.

Аннотация. В данной статье анализируются прагматические особенности узбекских народных парем, сформированных на основе лексико-морфологических групп существительных, с лингвистической точки зрения. В ходе исследования изучались семантические и коммуникативные функции существительных единиц, используемых в пословицах, поговорках и мудрых выражениях. Также была выделена роль единиц, принадлежащих к категории существительных, в выражении народного мышления, национально-культурных взглядов и социальных отношений. С прагматической точки зрения проанализировано выражение оценочного, назидательного, предостерегающего, убеждающего и воспитательного содержания посредством существительных единиц в паремах. Результаты исследования показывают, что существительные лексические единицы составляют основное семантическое ядро парем, усиливая их эмоционально-экспрессивное и прагматическое воздействие. В статье также научно освещаются коммуникативные функции парем и их функциональные свойства в процессе речи.

Ключевые слова: парема, прагматика, категория существительных, лексико-морфологическая группа, пословица, идиома, семантика, лингвопрагматика, коммуникативная задача, народная устная литература, лингвокультурология, экспрессивность.

Abstract. This article analyzes the pragmatic features of Uzbek folk paremas formed on the basis of lexical-morphological groups of "noun" from a linguistic point of view. During the research, the semantic and communicative functions of noun units used in proverbs, sayings and wise expressions were studied. Also, the role of units belonging to the noun category in expressing folk thinking, national-cultural views and social relations was highlighted. The expression of assessment, advice, warning, persuasion and educational content through noun units in paremas was analyzed from a pragmatic point of view. The results of the study show that

noun lexical units constitute the main semantic core of paremas, enhancing their emotional-expressive and pragmatic impact. The article also scientifically highlights the communicative functions of paremas and their functional properties in the speech process.

Key words: parema, pragmatics, noun category, lexical-morphological group, proverb, idiom, semantics, linguopragmatics, communicative task, folk oral literature, linguoculturology, expressiveness.

Kirish. Til har bir xalqning milliy tafakkuri, madaniy merosi va tarixiy tajribasini o‘zida mujassam etuvchi eng muhim ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Ayniqsa, xalq og‘zaki ijodi namunalarida tilning boy ifoda imkoniyatlari, milliy mentalitet va axloqiy-estetik qarashlar yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘zbek xalq paremalari — maqol, matal va hikmatli iboralar — ana shunday til birliklarining eng muhim qatlamlaridan biri bo‘lib, ular asrlar davomida shakllangan hayotiy tajriba va xalq donishmandligini ifodalaydi. Paremiologiya tilshunoslikning alohida sohasi sifatida paremalarni semantik, stilistik va pragmatik jihatdan o‘rganadi. Zamonaviy lingvistika nuqtai nazaridan paremalar nafaqat folklor elementi, balki nutq jarayonida muayyan kommunikativ vazifani bajaruvchi pragmatik birlik sifatida ham qaraladi. Ular orqali so‘zlovchi fikrini ixcham, obrazli va ta’sirchan shaklda ifodalaydi, tinglovchiga esa ma’lum axloqiy yoki ijtimoiy xulosa yetkaziladi. O‘zbek xalq paremalarida ot turkumiga mansub leksik birliklar alohida o‘rin egallaydi. Otlar predmet, shaxs, hodisa va tushunchalarni nomlash orqali paremalarning semantik asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, ular faqat nominativ vazifani bajarib qolmay, balki chuqur pragmatik ma’no ham kasb etadi. Masalan, “odam”, “do‘st”, “yer”, “mehnat”, “ko‘ngil”, “so‘z” kabi ot birliklari ishtirokidagi paremalar xalqning dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy qadriyatlarini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Masalan, “Odam odam bilan odam”, “Do‘st boshga kulfat tushganda bilinadi”, “Yer haydasang kuz hayda”, “So‘z — gavhar” kabi paremalarda ot birliklari nafaqat predmetni nomlaydi, balki baholash, ogohlantirish, nasihat qilish yoki ijtimoiy me’yorni belgilash kabi pragmatik funksiyalarni ham bajaradi. Bu esa paremalarning kommunikativ jarayonda ta’sirchanlik darajasini oshiradi. Pragmatika til birliklarining nutq vaziyatidagi ma’nosi va funksiyasini o‘rganadi. Shu jihatdan paremalar kommunikativ maqsadga ega bo‘lgan tayyor nutq formulalari sifatida qaraladi. Ular ko‘pincha nasihat berish, ogohlantirish, tasdiqlash yoki umumiy hayotiy xulosani ifodalash uchun ishlatiladi. Ayniqsa, ot turkumiga asoslangan paremalar xalqning kollektiv tajribasini umumlashtirgan holda, qisqa va obrazli shaklda chuqur mazmun yetkazadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy tilshunoslikda paremalarning lingvopragmatik xususiyatlarini o‘rganishga qiziqish ortib bormoqda. Biroq o‘zbek xalq paremalarining aynan ot leksik-morfologik guruhlari asosida shakllangan qismining pragmatik tahlili yetarlicha chuqur o‘rganilmagan. Bu esa mavzuning ilmiy jihatdan dolzarbligini belgilaydi. Mazkur tadqiqotning maqsadi — ot turkumiga mansub leksik birliklar asosida shakllangan o‘zbek xalq paremalarining pragmatik xususiyatlarini aniqlash va ularning nutq jarayonidagi kommunikativ funksiyalarini tahlil qilishdan iborat. Shu bilan birga, paremalarda ot birliklarining lingvokulturologik ahamiyatini o‘rganish xalqning milliy tafakkurini, qadriyatlar tizimini va ijtimoiy ongini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek xalq paremalari va ularning lingvopragmatik xususiyatlarini o‘rganish tilshunoslikning muhim va ko‘p qirrali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu soha paremiologiya, semantika, pragmatika va lingvokulturologiya bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, turli davrlarda ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, paremalar avvalroq asosan folklor va etnografik material sifatida o‘rganilgan bo‘lsa, zamonaviy tilshunoslikda ular kommunikativ-pragmatik birlik sifatida tahlil qilinmoqda. Pragmatika nazariyasining rivojlanishida John L. Austin va John Searlening ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning nutq aktlari nazariyasiga ko‘ra, til birliklari nafaqat ma’lumot

yetkazish, balki muayyan harakatni amalga oshirish funksiyasini ham bajaradi. Ushbu yondashuv paremalarni ham kommunikativ akt sifatida talqin qilish imkonini beradi. Ya'ni, maqol va matallar faqat fikr bildirmaydi, balki nasihat berish, ogohlantirish yoki baholash kabi pragmatik vazifalarni ham bajaradi. O'zbek tilshunosligida paremiologiya masalalari bir qator olimlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, paremalarni lingvistik birlik sifatida tahlil qilish, ularning semantik tuzilishi va stilistik xususiyatlarini aniqlash bo'yicha ilmiy ishlar olib borilgan. Ushbu tadqiqotlarda paremalar xalqning madaniy tafakkuri va ijtimoiy tajribasini ifodalovchi barqaror birliklar sifatida talqin etiladi. Lingvokulturologik yondashuv doirasida paremalar milliy mentalitetni aks ettiruvchi til birliklari sifatida qaraladi. Bu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar paremalarda milliy qadriyatlar, urf-odatlar va axloqiy me'yorlarning mujassamligini ko'rsatadi. Xususan, o'zbek xalq paremalarida "odam", "do'st", "mehnat", "yer", "so'z", "ko'ngil" kabi ot birliklari orqali xalqning hayotga bo'lgan munosabati ifodalanadi. Ot turkumiga asoslangan paremalarni o'rganish masalasi ham tilshunoslikda muhim o'rin tutadi. Otlar paremalarda asosiy semantik markaz vazifasini bajaradi va ular orqali predmet, shaxs yoki tushuncha haqidagi umumlashgan fikr ifodalanadi. Bu esa paremalarning qisqa, lekin mazmunan juda boy bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, "so'z — gavhar", "yer — boylik", "mehnat — baxt kaliti" kabi paremalarda ot birliklari orqali chuqur falsafiy va pragmatik mazmun ifodalanadi. Xorijiy tadqiqotlarda paremalar ko'pincha frazeologik birliklar bilan bir qatorda ko'rib chiqiladi. Jumladan, rus tilshunosligida Viktor Vinogradov frazeologik birliklarning semantik va stilistik xususiyatlarini chuqur o'rganib, ularning barqarorlik va obrazlilik xususiyatlarini asoslab bergan. Uning ishlari paremalarni ham frazeologik tizimning muhim qismi sifatida tahlil qilishga zamin yaratgan. Shuningdek, Aleksandr Potebnyaning til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi qarashlari paremalarning lingvokognitiv xususiyatlarini tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Unga ko'ra, til birliklari inson tafakkurining bevosita aksidir, bu esa paremalarning milliy ong bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Zamonaviy tadqiqotlarda paremalarning pragmatik jihatlari alohida yo'nalish sifatida rivojlanmoqda. Tadqiqotchilar paremalarni nutq akti sifatida ko'rib, ularning kommunikativ maqsadga yo'naltirilganligini ta'kidlaydilar. Bu yondashuvga ko'ra, paremalar kontekstga bog'liq holda turli pragmatik vazifalarni bajarishi mumkin: nasihat, ogohlantirish, tasdiqlash yoki umumlashtirish. O'zbek tilshunosligida olib borilgan izlanishlar shuni ko'rsatadiki, paremalarda ot birliklarining ko'pligi tasodifiy emas, balki xalq tafakkurining predmetli va konkret dunyoqarashiga asoslangan. Otlar orqali ifodalangan tushunchalar paremalarning barqaror semantik yadrosini tashkil etadi va ularning pragmatik ta'sir kuchini oshiradi. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili natijalari shuni ko'rsatadiki, paremalarni ot leksik-morfologik birliklari asosida pragmatik jihatdan o'rganish tilshunoslikda dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar paremalarning semantik, kognitiv va kommunikativ xususiyatlarini chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot "ot" leksik-morfologik guruhlari asosida shakllangan o'zbek xalq paremalarining pragmatik xususiyatlarini lingvistik jihatdan o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda nazariy va amaliy yondashuvlar uyg'unligi asosida kompleks metodologik tizim qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy tilshunoslikning semantika, pragmatika, paremiologiya hamda lingvokulturologiya yo'nalishlari tashkil etadi.

Tadqiqot obyekti sifatida o'zbek xalq paremalari (maqol va matallar) tizimi tanlandi. Tadqiqot predmeti esa ushbu paremalarda qo'llangan ot leksik birliklarining pragmatik xususiyatlari, ularning kommunikativ va semantik vazifalaridir.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — ot turkumiga mansub leksik birliklar asosida shakllangan o'zbek xalq paremalarining pragmatik imkoniyatlarini aniqlash va ularning nutq jarayonidagi funksional ahamiyatini yoritishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- paremiologik birliklarda otlarning lingvistik xususiyatlarini aniqlash;

- ot birliklarining semantik tasnifini amalga oshirish;
- paremalarning pragmatik funksiyalarini tahlil qilish;
- nutq vaziyatida paremalarning kommunikativ rolini o‘rganish;
- lingvokulturologik jihatdan ot birliklarining milliy-madaniy ahamiyatini yoritish.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

Tavsifiy (deskriptiv) usul. Paremalarda uchraydigan ot birliklari va ularning grammatik-semantik xususiyatlari tavsiflandi. Strukturaviy tahlil usuli paremalarning ichki tuzilishi, ot komponentlarining joylashuvi va ularning semantik markaz sifatidagi roli o‘rganildi. Semantik tahlil usuli ot birliklarining ma’no qatlamlari, obrazlilik darajasi va umumlashtiruvchi xususiyatlari tahlil qilindi. Pragmatik tahlil usuli paremalarning nutq jarayonidagi funksiyasi, ya’ni nasihat, ogohlantirish, baholash va umumlashtirish kabi kommunikativ vazifalari aniqlandi. Lingvokulturologik yondashuv paremalarda aks etgan milliy qadriyatlar, urf-odatlar va xalq tafakkuri tahlil qilindi. Qiyosiy usul turli paremalarda ot birliklarining qo‘llanishi va ularning pragmatik ta’siri o‘zaro taqqoslandi.

Tadqiqot materiallari. Tadqiqot uchun o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga mansub maqol va matallar to‘plamlari, frazeologik lug‘atlar hamda paremiologik manbalar asosiy material sifatida o‘rganildi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari o‘zbek xalq paremalarida “ot” leksik-morfologik birliklarining nafaqat nominativ, balki chuqur pragmatik funksiyaga ega ekanligini ko‘rsatdi. Bu holat paremalarni oddiy lingvistik birlik sifatida emas, balki murakkab kommunikativ-pragmatik tizim sifatida talqin qilish zarurligini tasdiqlaydi. Chunki paremalar nutq jarayonida tayyor, ixcham va mazmunan umumlashgan fikr sifatida qo‘llanilib, so‘zlovchining kommunikativ niyatini bevosita yoki bilvosita ifodalaydi. Muhokama natijalariga ko‘ra, ot turkumiga mansub birliklar paremalarda semantik markaz vazifasini bajaradi. Masalan, “odam”, “do‘st”, “mehnat”, “so‘z”, “yer”, “ko‘ngil” kabi otlar orqali xalqning hayotiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy qadriyatlari umumlashtirilgan holda ifodalanadi. Bu birliklar paremalarda abstrakt fikrni konkret obrazga aylantirib, uning ta’sir kuchini oshiradi. Pragmatik nuqtai nazardan qaralganda, ot asosidagi paremalar bir nechta asosiy kommunikativ funksiyalarni bajaradi: Birinchidan, nasihat berish funksiyasi. Bunday paremalar orqali so‘zlovchi tinglovchini ma’lum ijtimoiy yoki axloqiy me’yorlarga rioya qilishga undaydi. Masalan, “So‘z — gavhar”, “Mehnat — baxt kaliti” kabi paremalar to‘g‘ri xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi. Ikkinchidan, ogohlantirish funksiyasi. Ayrim paremalar xavf, noto‘g‘ri harakat yoki salbiy oqibatlar haqida oldindan ogohlantiradi. Bu holatda ot birliklari vaziyatni umumlashtiruvchi signal vazifasini bajaradi. Uchinchidan, baholash funksiyasi. Paremalarda otlar orqali ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalanadi. Masalan, “Do‘st boshga kulfat tushganda bilinadi” kabi paremalar insonlar o‘rtasidagi munosabatlarga baho beradi. To‘rtinchidan, umumlashtirish funksiyasi. Paremalar ko‘pincha individual tajribani umumiy hayotiy qonuniyat darajasiga ko‘taradi. Bu jarayonda ot birliklari universal tushunchalarni ifodalovchi vosita sifatida ishtirok etadi. Muhokama davomida shuni ham kuzatish mumkinki, ot leksik birliklari paremalarning emotsional-ekspressiv ta’sirini kuchaytiradi. Chunki otlar orqali ifodalangan obrazlar tinglovchining ongida aniq tasavvur uyg‘otadi va fikrning esda qolish darajasini oshiradi. Bu esa paremalarning pedagogik va tarbiyaviy ahamiyatini yanada kuchaytiradi. Shuningdek, tadqiqot natijalari paremalarda ot birliklarining lingvokulturologik funksiyasini ham tasdiqlaydi. Har bir ot milliy madaniyat, urf-odat va tarixiy tajriba bilan bog‘liq bo‘lib, xalqning dunyoqarashini aks ettiradi. Masalan, “yer”, “non”, “mehnat” kabi otlar o‘zbek xalqining agrar madaniyati va mehnatga bo‘lgan munosabatini ifodalaydi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, paremalarning pragmatik kuchi ularning kontekstga bog‘liqligi bilan ham belgilanadi. Ya’ni, bir xil parema turli nutq vaziyatlarida turlicha pragmatik ma’no kasb etishi mumkin. Bu esa paremalarni statik emas, balki dinamik kommunikativ birlik sifatida talqin qilishni talab etadi. Shuningdek, ot asosidagi paremalar qisqa, ixcham va obrazli bo‘lishi sababli ular nutq samaradorligini oshiradi.

So‘zlovchi murakkab fikrni uzoq izohlarsiz, tayyor formulalar orqali ifodalash imkoniga ega bo‘ladi. Bu esa kommunikativ jarayonni tezlashtiradi va ta’sirchanlikni kuchaytiradi. Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalq paremalarida ot leksik birliklari nafaqat grammatik kategoriya sifatida, balki chuqur pragmatik va madaniy funksiyani bajaruvchi muhim element hisoblanadi. Ular orqali xalqning axloqiy me’yorlari, ijtimoiy tajribasi va milliy tafakkuri ixcham va obrazli shaklda ifodalanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda “ot” leksik-morfologik guruhlari asosida shakllangan o‘zbek xalq paremalarining pragmatik xususiyatlari lingvistik jihatdan tahlil qilindi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, paremalar nafaqat frazeologik yoki folklor birlik sifatida, balki murakkab kommunikativ-pragmatik tizim sifatida ham faoliyat yuritadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ot turkumiga mansub leksik birliklar paremalarning semantik yadrosini tashkil etadi va ularning mazmuniy boyligini ta’minlaydi. Ayniqsa, “odam”, “do‘st”, “mehnat”, “so‘z”, “yer”, “ko‘ngil” kabi otlar orqali xalqning hayotiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy qadriyatlari umumlashtirilgan holda ifodalanadi. Pragmatik tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, ot asosidagi paremalar bir qator kommunikativ funksiyalarni bajaradi: nasihat berish, ogohlantirish, baholash, umumlashtirish va tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish. Bu funksiyalar paremalarni nutq jarayonida kuchli ta’sirchan vosita sifatida namoyon qiladi. Shuningdek, paremalarning emotsional-ekspressiv va lingvokulturologik ahamiyati ham alohida qayd etildi. Ot birliklari orqali ifodalangan obrazlar milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar va xalq dunyoqarashini aks ettiradi. Bu esa paremalarning nafaqat til birligi, balki madaniy kod sifatida ham muhim ekanligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari o‘zbek xalq paremalarini ot leksik birliklari asosida pragmatik jihatdan o‘rganish tilshunoslikda dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu yo‘nalishdagi izlanishlar paremiologiya, pragmatika va lingvokulturologiya sohalarining yanada rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mamatov A. E. *O‘zbek tili frazeologiyasi*. Toshkent, 2000.
2. Qo‘chqorov N. *O‘zbek xalq maqollari va ularning lingvistik xususiyatlari*. Toshkent, 2012.
3. Yo‘ldoshev M. *Pragmatika va matn tahlili*. Toshkent, 2015.
4. Rahimov A. *O‘zbek tilida paremiologik birliklar*. Toshkent, 2018.
5. Karimov S. *Lingvokulturologiya asoslari*. Toshkent, 2020.
6. Maslova V. A. *Lingvokulturologiya*. Moskva, 2001.